

Віктор Горобець

Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманаті: ралець, чинш, «вина панська», «добровільні роботизни» та інші прояви публічної поваги

У статті аналізується проблема матеріальної винагороди козацьких старшин за виконання ними функціональних обов'язків полковників Війська Запорозького. Зокрема, увага звертається на те, які чинники визначали перелік можливих статей збагачення представників полковницької корпорації та від чого залежали його розміри; у який спосіб вони могли конвертувати в різні матеріальні блага свою участь в адміністративному управлінні полком, взятті під опіку окремих соціальних груп тощо. Детально розглядається питання значної матеріальної вигоди від головування полковників у полкових судах, а також широких можливостей щодо регулювання на теренах полку процесів винокуріння та шинкування. Окремо висвітлюється питання гарантування володільницьких прав удів козацьких полковників, в тому числі частково і на маєтності, отримані їхніми чоловіками як рангові, тобто на правах умовного службового володіння.

Ключові слова: Гетьманат, полковник Війська Запорозького, полкові суди, «вина панська», «ралець», шинкування, винокуріння, козацькі удови.

The article examines the issue of remuneration of Ukrainian Cossack officers for the execution of the Colonels of Cossack Army obligations during early modern times. Attention is specifically accentuated on the fact what factors determined a list of the eventual ways of enrichment by the representatives of colonel corporation and what influenced on the capacity of their enrichment, in which manner they were able to convert their participation in the administrative management of the regiment into various material goods, as well as the process of taking social groups under protection etc. The details of significant financial benefits from the presidency of regimental colonels in the courts, as well as opportunities for the regulation on the territory of the regiment distillation processes and shredding. Additionally examined the benefits from typical everyday practices of Hetmans who governed in local

colonel courts as well as profits from regiment that manifested in the rise of so called «rałtsyu» performance «voluntary». The attention is paid to the guarantees of widows' rights especially in the field of estate property which their husbands obtained when they performed service as Cossack colonels, also the property which had provisional character.

Keywords: *Ukrainian Government of Early Modern Times, Hetman, Colonel of Cossack Army, regimental courts, «wine gentleman», «ralets» shredding, distillation, Cossack widows.*

Посідання старшинських урядів у Гетьманаті й, зокрема, полковництва, як нами неодноразово зауважувалося, несло із собою цілий ряд соціальних авансів і значних матеріальних набутків. Передовсім у політичному плані це вводило старшину у найвищі ешелони української влади, надавало можливості для безпосередньої участі в управлінні країною, створювало сприятливі стартові позиції для обрання на гетьманство. В соціальному плані уможлилювало допущення до шляхетського чи дворянського звання. До того ж створювало сприятливі умови для набуття маєтностей, угідь і промислів (насамперед млинарського), отримання щедрої царської платні й доступу до різного роду екстраординарних грошових і майнових пожалувань. Утім, навіть цей, загалом доволі широкий, перелік преференцій не обмежував коло всіх тих винагород і матеріальних вигод, що їх відкривало перед старшиною отримання полковницького пернача. Адже полковники, крім усього переліченого, мали змогу успішно конвертувати в різні матеріальні блага і свою участь в адміністративному і судовому управлінні полком, і взяття під опіку окремих соціальних груп, і навіть, скористатись, із неабиякою матеріальною вигодою для себе, звичними в Гетьманаті проявами обов'язкової публічної поваги полчан. Які чинники визначали перелік можливих статей збагачення та від чого залежали його розміри — це і є ті питання, які формують предмет дослідження цієї статті.

Ралець, чинш, «добровільні» роботизни та інші прояви публічної поваги

З-посеред дохідливих статей чи не найбільший прибуток приносили податки, які полковники збирали у ввірених їм полках, і які йшли частково саме на їхню користь. Зокрема, чималий дохід забезпечували «покуховщина» і «показанщина» — збори, якими обкладалось виробництво і продаж спиртних напоїв, а також «військова мірочка» — податок з млинарського промислу. В окремих полках, де набуло розвитку бджолярство (в Переяславському полку, у Глухівській, Кролевецькій та Воронежській сотнях Ніжинського полку), збиралась медова десятина. В Гадяцькому та Ніжинському полках, в яких культивувався тютюн, — тютюнова десятина. Універсальний характер мали різного роду ринкові й торговельні збори. Зокрема, з кожного

возу, що прибував на ринкову площу, збирали так зване «возове». Але перед цим потрібно було заплатити «мостове» при в'їзді до міста, «перевозове» — коли доводилось долати водні перепони. Торгові десятини брались від продажу риби, тютюну, меду¹.

Особливо екзотично, з погляду сучасного читача, виглядає сплата полковникам так званого «ральцу». «Ралець» був добровільним піднесенням полковнику на Різдво та Великдень. Але парадокс полягав у тому, що з часом ця сама «добровільність» збереглась лише у формі передачі збору — якщо інші збори стягувались спеціально визначеними полковою владою адміністраторами, то «ралець» самостійно доставлявся полчанами. Не існувало законодавчо визначеного й розміру «ральцю», утім, прислуга полковника неабияк пильнувала, хто скільки приніс у полковничий двір. І, як демонструють історичні джерела, на тих козаків, котрі намагались відбутись незначними піднесеннями, чекали серйозні покарання з боку полковника².

Також зовні добровільними, принаймні на перших порах, були різного роду роботи козаків на господарстві полковників. Зазвичай козаків і вільних посполитих залучали до таких робіт у сезони посіву чи збирання врожаю, а ще при заготівлі сіна, дров, лагодженні будинку полковника або якихось господарських будівель чи промислів. Як можна побачити з аналізу скарги полкового полтавського судді Кліма Чернушенка на полтавського полковника Григорія Витязенка 1667 р., йшлося і про роботи, що їх виконували полчани на користь старшини зі своїх власних матеріалів: «со всего полку согнал мельников и заставил на себя работать, а мужики-де из сел возили ему, полковнику, на дворовое строение лес и устроил де он себе дом такой, что де у самого гетмана такого дому и строения нет»³.

Чималі прибутки приносили полковникам і так звані «чиншовики» — некозацьке населення полку, яких старшина за спеціальну щорічну плату виводив з числа того поспільства, яке платило податки до Військового скарбу та виконувало різного роду «загальнонародні» повинності — лагодило дороги і мости, квартирувало у своїх дворах царське військо, сторожувало в полях і на міських мурах тощо⁴.

---

¹ Див.: *Горобець В.* Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722–1727) // *Середньовічна Україна*. — Вип. 1. — К., 1994; *Його ж.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998.

² *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. 6. — СПб., 1869. — С. 195.

⁴ *Лазаревский А.М.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — Ч. 1. — 1892. — С. 52–53; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 212–213 та ін.

«Вина панська».**Матеріальні вигоди полковників від головування в судах**

Наймовірно прибутковим було й головування полковників у полкових судах Гетьманату. Чи не найбільший дохід у цій царині приносили їм прибутки від стягнення так званої «вини панської». Практика стягнення «вини» у судових установах, які в різний час функціонували на українських землях, мала свою давню традицію. Зокрема, її побутування спостерегли дослідники судочинства Великого князівства Литовського, які розглядали сплату «вини» як різновид судового мита, прибутки з якого наповнювали скарб великого князя. З огляду на це, категорія «вини» зазвичай уточнювалась як «вина господарская». Зібрані ж в якості «вини господарской» кошти акумулювались у руках старост, державців і тивунів, але витрачались за приписами господарської канцелярії (так званий «квит») як плата адміністраторам і служителям чи відшкодування приватним особам державних боргів. Залишки сум судових прибутків відправлялись з місць до столиці. У часи становлення земського судочинства шляхта добивалась того, аби частина отриманих коштів йшла на користь земських суддів. Центральна влада погодилась, але наголошувала на тому, що «вини» мають стягуватись «з милосердям, побожнє, без крику и тяжкости людское, чинячи ласку»⁵.

Знайомство з матеріалами справ, що перебували на розгляді в судових інстанціях Гетьманату, нашоє на думку, що практично кожна справа після оголошення імені винного у скоєнні злочину завершувалась не лише зобов'язанням останнього відшкодувати потерпілому завдані матеріальні та моральні збитки, а й вказівкою на сплату так званої «вини» — штрафу в грошах чи «худобі» (тут історичне поняття означає значно ширший контекст — як майно загалом), отримувачем якого була вже не потерпіла сторона, а представники центральної чи місцевої влади.

Що ж являла собою «вина»? Від чого залежав її розмір й адресація? Згадки про накладання українськими судами «вини», як самостійного і самодостатнього виду покарання, зустрічаємо переважно у випадках з незначними і не обтяженими додатковими провинами злочинах. Зокрема, за вчинену жителем Старих Санжар Тимошем Іваненком крадіжку чужих бджіл 29 травня 1684 р. полковий суд присудив стягнути з нього чотири пнів бджіл і пару волів як «вини панської» та корову як «вину вряду»⁶. Порубка «потаємно» жителем Нових Санжар Костем Дерикою дубів у раніше проданій ним Стефанові Бенецькому частині лісу вартувала йому стягнення

---

⁵ Любавський М.К. Литовско-Русский сейм. — М., 1900. — С. 299, 399, 413–414, 505, 536, 554.

⁶ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. І. — № 55257. — Арк. 19.

пари волів як «вини» на користь полковника⁷. Так само і крадіжка старо-санжаровським жителем Грицьком Буйволом з ниви проса у серпні 1684 р., згідно з присудом місцевого сотенного суду, коштувала йому відібраної до двору полковника шкапи як «вини панської» та корови — «на врад Старо-санжаровський»⁸.

Цікаво, що за нормами «Саксону» крадіжка збіжжя в денну пору каралась втинанням голови злочинцю⁹. Можливо, для Грицька Буйвола обставиною, що пом'якшила його вину, було те, що він нібито помилково забрав чуже просо, сприйнявши його за своє¹⁰. Можливо, існували й інші, не відображені в матеріалах судової справи аргументи, які могли вирішальним чином вплинути на продемонстровану судом поблажливість. Але поблажливість, як ознака правової свідомості козацьких суддів, була досить характерною для судочинства Гетьманату. Так, зокрема, як відвертий відхід від доволі жорстких форм покарання винних, що були прописані Литовськими статутами і нормами німецьких правових кодексів, варто сприймати і судову постанову щодо покарання кобеляцького жителя Олексія, звинуваченого в співучасті у фальшуванні грошей. Олексій був спійманий місцевим шинкарем Василем при спробі розплатитись з ним сімома «золотими чехами мідними», які він брав у «миндзаров циган». Згідно з нормами Литовського статуту, фальшивомонетники, вина яких була доведена, підлягали смертній карі через спалення або заливання горла розплавленим оловом. Натомість за присудом, винесеним на початку жовтня 1684 р. Полтавським судом, за проступок з Олексія було лише «взято вину кухву горілки простою трое коней з возом, жупан новий до двору полковничого»¹¹.

Доволі м'який присуд було винесено полковим судом і по справі прилуцького купця — єврея Іцика, котрий на ярмарку у Полтаві «от суботы до понеделка з многими особами духовними и свіцкими диспутуючись значне хулил віру нашу християнскую», а по тому, напросившись на постій до господи полтавського обивателя Трохима (аби разом і перегнати горілку), був впійманий при спробі звалтування дружини господаря. Розглянувши справу, що містила в собі подвійний злочин, Полтавський суд тим не менше виніс доволі м'який вирок: «за тоє проступство взяти в того жида коня з возом и кухву з горілкою до двора полковничого»¹².

Аналізуючи судові справи, в яких присутні згадки про стягнення «вини», утверджуєшся у думці стосовно того, що на означеному етапі і на окресленій

⁷ Там само. — Арк. 35 зв.—36.

⁸ Там само. — Арк. 25 зв.—26.

⁹ *Artykuly prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum // Groicki B. Artykuly prawa majdeburskiego. Postępek sądów okolo karania na gardle. Ustawa placej u sądów.* — Warszawa, 1954. — S. 44–45.

¹⁰ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 25 зв.

¹¹ Там само. — Арк. 31 зв.

¹² Там само. — Арк. 31.

території цей вид покарання жодним чином не асоціювався з ідеєю відшкодування збитків потерпілій стороні. У переважній більшості справ увага акцентується на тому факті, що стягнення «вини» супроводжується відшкодуванням завданих злочинцем постраждалій стороні збитків. Так, за крадіжку «железа» у вересні 1694 р. суд постановив «нагородити шкоду» постраждалому «при заплаченю вини панской»¹³. Аналогічним чином виглядає і присуд по справі Івана Коломийченка, котрий украв у жителя села Івочинці вола і сані.

Розміри стягнутої полковими чи сотенними судами «вини» майже не залежали від ступеня тяжкості скоєного злочину. Величину грошового штрафу чи вартості майна радше визначали міркування щодо матеріальної спроможності злочинця. Так, наприклад, крадіжка Павлом Баландою у білицького шинкаря сокири, а в місцевого шафаря чобіт, навіть попри те, що сокиру він пізніше підкинув назад господарю, коштувала йому пари волів, яких «за тоє проступство взяти до двора полковничого». І, що характерно, справа містить натяк на те, що вирок було винесено саме з огляду на матеріальну спроможність винного. Адже, надсилаючи справу до Полтави, білицький сотник Федір Шепель долучив до неї реєстр майна винного: «же толко пара волон всего, нехай вмсти и млствому пану и добродієву будет ясно»¹⁴. Вочевидь, за таким самим принципом визначались і розміри «вини» за проступок Мотрі Лисовчихи, котра «в ночи чаровала», — до двору полковника взято коня, оскільки «которая Лисовчиха нищенская»¹⁵.

Ще більш промовистою є справа про побиття циганами, «неробочими бавячисями пробышством», сім'ї Івана Василенка, що розглядалась у Полтавському суді 6 жовтня 1684 р. За побиття Івана, його сина, дружини і дочки злочинці мали сплатити «поголовщину», правні накладі і всю «шкоду», обраховані з посиланнями на норми Литовського статуту в грошовому еквіваленті, а також «вину», розміри якої, як промовляє джерело, чітко диференціювались не в залежності від тяжкості скоєного особисто кожним учасником бійки, а співмірно до їхнього майнового статусу: від заможніших («от можнійших») — по парі волів, від менш заможних — по коню. Тих же злочинців, у кого не було жодної худоби («от других и бидла немаючих»), було наказано «кожного выбити добре»¹⁶.

Так само аргументи матеріальної спроможності злочинців були, вочевидь, визначальними і при розгляді в грудні 1694 р. справи про розпусні дії («о пополненю вшетеченства») мельника села Бруссе Кіндрата та шинкарки Гапки. Вивчивши справу, у матеріалах якої не міститься жодних вказівок щодо існування якихось додаткових обставин, які б пом'якшували чи,

---

¹³ Там само. — Арк. 54 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 23 зв.

¹⁵ Там само. — Арк. 26.

¹⁶ Там само. — Арк. 27.

навпаки, обтяжували вину злочинців, суд виніс Гапці смертний вирок, у той час як по відношенню до Кіндрата обмежився лише накладанням штрафу — «особливой панской вини»¹⁷.

Слід зауважити, що стягнення «вини» судовими установами Гетьманату могло подаватись не лише як самостійна форма покарання, а й як спосіб заміщення накладених значно тяжчих покарань (у тому числі й смертельних езекуцій) певними грошовими чи майновими стягненнями. Причому, як можна зробити висновок з аналізу справ, судді з готовністю йшли на заміну смертної кари чи тяжких тілесних пошкоджень грошовими штрафами. Клопотання щодо перегляду судового рішення, як правило, порушували родичі чи приятелі постраждалого, які слізно вмовляли суд про заміну суворого судового вироку сплатою «вини» («просили всі кривные его об змиловане»¹⁸). Інколи у ролі прохача виступає і постраждалий — «сторона акторская». Трапляються також і випадки, коли суд сам ініціює такі дії, звертаючи увагу чи-то на «молодост літ», чи-то «в подейшлих літах старость», «респектуючи на его старость», чи-то якісь інші пом'якшуючі обставини.

Прикладом останнього може слугувати справа щодо спроби гомосексуального звалтування («хотіл поповнити гріх содомський»), вчиненої супрунівським шинкарем Василем Собком, що розглядалась Полтавським судом у 1683 р. Розглянувши справу, суд засудив винного до «смертельного караня». Строгість покарання, серед іншого, обумовлювалась і тим, що злочинець раніше уже двічі попадався на злочинах проти моралі. Так, у роки полковництва Прокопа Левенця Собко «на том же чожоложстві был зловлений», а в роки правління полковника Леонтія Черняка (тобто вже на початку 1680-х) Василя було спіймано на скотоложстві — «на Богомерзком ділі з быдлиною, а имено з шкапою». За свою провину злочинець сплатив «врядови міскому вину належную», а з полковником Черняком розплатився тією самою шкапою, яка фігурувала у цій непривабливій судовій справі¹⁹. Тим не менше, незважаючи на рецидиви злочину, під час оголошення Собку вироку судді згледілись «на его в подейшлих літах старость» та замінили, здавалося б, неминучий смертний вирок сплатою «вини належной панской»²⁰.

Аналогічні прояви ліберальності судових постанов спостерігаємо й у випадку з розглядом справи жителя села Спасівці Костики (жовтень 1684 р.). Дослідивши справу обвинуваченого, котрий «не толко сам а ж из потомками своїми килканадцят літ бавился злодійством», а тепер знову був упійманий на скоєні злочину, суд виніс вирок: «его Костику смертельно зкарати». Утім

¹⁷ Там само. — Арк. 58.

¹⁸ Там само. — Арк. 34.

¹⁹ Там само. — Арк. 37.

²⁰ Там само. — Арк. 2–3, 34.

відразу після оприлюднення свого рішення, «респектуючи на его старость и на плачливые кривных оного прозбы даровали миненому Костику горло вязанем и виною панскою скарать казалисмо»²¹.

Зауважуючи наявність виразної тенденції до лібералізації системи визначених писемними правовими кодексами судових покарань загалом, не можна не обійти увагою й того факту, що в окремих випадках спостерігаємо прояви відверто завищеної строгості правосуддя при винесенні вироку. Щоправда, часто така показна строгість покарання супроводжується наступною за цим виразною готовністю до його пом'якшення. Зокрема, не інакше як судову розправу можна класифікувати первісний вирок Полтавського суду від 4 листопада 1671 р. по справі про крадіжку Остапом Литвиненком вівці. Спершу судова колегія у складі полковника Федора Жученка і майже всього складу полкової старшини, навіть після щиросердного зізнання винного у скоєному, вочевидь через те, що вкрадену тварину сім'я злодія вже встигла з'їсти, а тому не могло бути й мови про повернення вкраденого власнику, не актуалізувала правний артикул, де йшлося про крадіжку дрібної худоби, а віднайшла у Литовських статутах обґрунтування для нього смертної кари: «з разделу чотирнадцятого, артикулу двадцять третого, о жонах і о дітех, которіе вживали речей крадених, горлом сам тот злодей мает быти каран». І лише згодом, зважаючи на прохання приятелів Остапових і «поглядаючи на молодост літ», суд постановив замінити смертну кару тілесними пошкодженнями («на члонку скарати»). Проте, що цікаво, і ця судова постанова присутніми була оскаржена. І вже остаточне рішення суду вимагало від винуватця лише винагородити втрати постраждалого, а також нагородити «с принадлежною виною врядовою [суд] за для окупы врізаного члонку»²².

Не менш показовою є й справа полтавського міщанина Мартина Бражника. Приводом для судового розгляду, що відбувся у вересні 1690 р., стала крадіжка грошей у білоруських купців, які зупинились на ночівлю у його господі. У процесі розслідування справи з'ясувалось, що злочин вчинив син господаря Іван, а прикривали його дії батько і мати. Зважаючи на той факт, що лише два місяці тому Іван за зґвалтування служанки, сироти Васьки, був засуджений до смертної кари, яку за слізними проханнями батьків замінили сплатою великих штрафів і відшкодувань, покарання за новий злочин було суворим — злодія засудили до страти на шибениці, а його батьків — до «назначенію члонков». Утім, вкотре зважаючи на «слізне упрошеніє» родичів, суд переглянув своє рішення, відмінивши як смертний вирок для злочинця-сина, так і тілесне маркування для його співучасників-батьків. Натомість Мартин Бражник мав відшкодувати купцям-іноземцям усі їхні

²¹ Там само. — Арк. 34 зв.

²² Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. II: Справы вестыые 1664–1671 годов / Ред. и прим. В.Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912. — С. 108.

правні виклади (вкрадені гроші їм повернули ще до початку суду, намагаючись у такий спосіб «зам'яти» справу»). Зважаючи на «немалу шкоду», якої зазнало правосуддя (шкоду, мабуть, моральну, оскільки, як видно з матеріалів судової справи, розслідування злочину і віднаходження доказів насправді було проведене постраждалими), Бражник мав «с худобы своей выну панскую и врядовую платиты як явный и приличный злодий» (не у значенні «пристойний»), а лише як злодій, упійманий з доказом злочину — так званім «лицем»), а саме: «пану полковнику Федору Івановичу Жученку за тую вину панскую достался хутор, стоячий на Сорокового Яру, с хатою, з выныщею изо всеми угодами и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и пчол тридцатеро и четверо [пнів], и две пари волон»²³.

Чималий матеріальний зиск мав і полковник Герцик, котрий, реагуючи на скаргу сотенного уряду Келеберди щодо «Богу мерзкого діла» тамтешнього жителя Дмитра, у 1684 р. порушив проти нього судову справу та виніс доволі вигідний для себе у матеріальному відношенні присуд. Суть позову полягала в тому, що Дмитро, маючи законну дружину, спочатку згвалтував свою челядницю, а згодом примушував її чинити з ним блуд. Вивчивши обставини справи, Герцик підготував розлогий реєстр «вини панської», яка мала б справити на винного належну «науку»: «волон пять, лошаки і ручниця з рогами». На користь місцевого сотника та келебердського уряду міського полковник дозволяв стягнути «быков два, овец двадцать і дві и жупан». Цікаво, що про винагороду постраждалої Герцик не згадав зовсім, вочевидь, трактуючи її як співучасницю злочину²⁴. Адже в подібному випадку, коли в тому ж таки 1684 р. надійшов позов щодо згвалтування новосанжарівським козаком Іваном Божком челядниці Мар'ї Луциковни, полковий суд наказав «того содомчика Ивана Божка до вязения дати», а після вивчення доказів та розгляду справи засудив злочинця до смертної кари «зтытьем ший». Щоправда, заступництво громади та слізні прохання самого злочинця звільнили його від такого присуду. Натомість він мав «нагородити слушне Мар'ю за збавенье панянства ей» за таким реєстром: «корова една, якую сама сподобает; овец пятеро; куртка шинтуховая, барашками подшитая; лождник и подушка, плахта една, сорочок жіночих три, намоток дві, чоботи чирвоныи; пояс штуковый; хліба на Божковых нивах сама собі нажнет»²⁵.

За «тиранське забойство кулаками» решетилівського парубка місцевим жителем Василем Кузьмичем та наступну за цим його втечу від правосуддя судова колегія, покликаючись на артикули Литовського статуту, присудила дружині того «мужебойцы» сплатити «головщину» і правні наклади, а також

---

²³ *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — К., 1902. — С. 207

²⁴ НБУВ. ІР. — № 55257. — Арк. 4 зв.-5.

²⁵ Там само. — Арк. 20–21.

«належну вину панську і нашого враду от мала и до велика». Зокрема, у вигляді «вини панської» у Василюхи до двору полковника було забрано пару волів і дві корови. Конкретні розміри «вини нашого враду» у присуді не означені²⁶.

Ґрунтуючись на інформації, почерпнутій з матеріалів судової справи, що у листопаді 1684 р. перебувала на розгляді в Соколківському сотенному суді, можна припустити, що іноді сплата «вини» набувала вигляду узаконеного публічного хабара за припинення судового розгляду. Так, у ході згаданого процесу, де йшлося про «пополніня вшетеченства» сином місцевого жителя Процика Гончаренка Семена з челядницею, коли провина парубка була практично доведена, батько, «за тоє чужоложство... вызволяючи сына свого», віддав до двору полковника коня²⁷.

Штрафи могли накладатись не лише на осіб, винних у скоєні злочину, а й тих, які, відаючи про факт злочинної дії, не заявили про неї місцевому уряду чи у крайньому випадку «околичным» людям. Так, наприклад, у 1698 р. судова колегія Полтавського суду засудила до грошового штрафу «инстигаторов», тобто осіб, котрі виступали обвинувачами, за те, що вони, «поймавши» пару на перелюбові і «поли урізали» (саме цей символічний жест засвідчував публічно акт перелюбу), тим не менш «тамошнему урядови не оповидали и лице — жупан дякив и полы» не передали, аж поки про цей злочин не стало відомо від інших людей.

Адресатами стягнутих з винних коштів і матеріальних цінностей з числа осіб, котрі не постраждали від злочинця, а отримували «вину» лише за своєю належністю до адміністрації чи судового органу, могли бути гетьман, полковник, а також судді, уряд міський. За джерелами спрямування у судових присудах «вина» диференціювалась на «вину панську», «вину врядову», «вину до шкатулки войсковой». Найчастіше адресатом отримання «вини» виступає полковник, на користь якого і збирається «вина панська». Остання, як правило, за своїми розмірами значно переважала інші види штрафу — «вину врядову» та «вину до шкатулки войсковой». Адресування «вини панської» саме полковнику, а не гетьману видається доволі прикметним для розуміння не лише організації судової влади в Гетьманаті, а й загалом технології тогочасних владних відносин у більш широкому сенсі. Адже, відштовхуючись від традицій, що сягали доби Великого князівства Литовського, було б логічно, аби збір, який раніше йшов на користь великого князя, тепер збирався б на користь козацького реґіментаря. Проте в судочинстві Гетьманату кінцевим бенефіціаром виступає полковник, і це може бути ще одним свідченням високого рівня децентралізації влади в Українській державі, її концентрації в локальних межах окремих адміністративних одиниць, якими виступають полкові утворення.

²⁶ Там само. — Арк. 24–25 зв.

²⁷ Там само. — Арк. 19 зв.–20.

У переважній більшості випадків «вина панська», стягнута за скоєння злочинів як у полковому центрі, так і в сотнях полку, вповні спрямовується «до двору полковника». І лише в окремих випадках спостерігаємо прояви «справедливого» поділу штрафних зборів поміж полковником і урядником нижчого, сотенного, рівня. Так, наприклад, під час розгляду справи про крадіжку соломи у Великих Будищах у листопаді 1684 р. «вина панська» поділялась на дві адресації, щоправда, вкрай нерівномірно: полковнику присуджено десять сімей бджіл і пару волів, а сотнику лише одну корову²⁸.

Матеріали судових справ, на жаль, не містять достатньої інформації, аби достеменно встановити отримувача «вини врядової». Лише в поодиноких випадках присутні уточнення її адресації, які дозволяють висловити припущення, що, на відміну від «вини панської», яка йшла практично завжди на користь полковника, байдуже в якому населеному пункті було вчинено злочин і до якої соціальної верстви належав злочинець, у випадку зі стягненням «вини врядової» географія злочину мала значення, і відшкодування отримував не полковий уряд, а місцева сотенна адміністрація.

У судовій практиці Гетьманату доволі поширеним явищем було завершення розглядів примиренням сторін. Примирення могло відбутись як за участі суду, так і з ініціативи сторін, без втручання суддів — так зване «прощенє добровольне». У випадку судового замирення, коли вина однієї зі сторін конфлікту була доведена, постраждалому передбачалось відшкодування фізичних чи моральних збитків, а, крім того, винний мав покрити судові видатки позивача. До того ж, у таких справах інколи згадується і про потребу сплати сторонами відповідного судового мита — так званої «змирщини» чи «звичайної змирщини», яка також значною мірою акумулювалась саме в кишенях голів суду.

Наприклад, 27 жовтня 1667 р. Полтавський полковий суд розглянув позов щодо побутового конфлікту, що виник між братами Хведком і Тимком Мокренькими, в розпал якого, як скаржився Хведко, його менший брат, «напавши, яко и жону мою, збыл, чого болшей в жалю моем не могу знести, яко от меншого»²⁹. Суду вдалось братів примирити. Як плату за свої послуги судді взяли «звичайну змирщину», не уточнивши при цьому в судовій постанові щодо її розмірів і джерела стягнення.

Незадовго перед тим, 27 липня 1667 р., цей же суд залагодив сварку і бійку між Федором Бугаєм і Климом Григоренком. Примиривши сторони, суд наклав «заруку» такого змісту: «кгда бы посвар, любо бой, albo похвалка, любо през якие колвек люде віри годне вщал люб Хведор Бугай люб Клима albo жона его на якую бы колвек сторону тое ся показано, повинна

²⁸ Там само. — Арк. 17.

²⁹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I: Справы точные 1664–1671 годов / Редакция и примечания В.Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912. — С. 114.

будет тая сторона платит заруки выни пану полков[никови] таляров 20, а на вряд меский таляров 10»³⁰.

А ось у липні 1699 р. у випадку з досягненням мирової згоди поміж переволочанським протопопом о. Григорієм і переволочанським сотником Іваном Ковальчуком (згоді передувало «оболженіє» протопопом сотника та у відповідь рішучі насильницькі дії останнього — «побытъя и головы пробытъя и волосов вырванья») «зарука» за порушення угоди була встановлена вже у розмірі ста талярів. Причому в тому разі, коли винним у порушенні угоди буде о. Григорій, «вина» піде на користь митрополита, а коли слово порушить сотник Ковальчук — збагатиться полковник полтавський³¹.

Так само й у серпні 1669 р., коли суд залагодив «посвар» поміж полковим осавулом Юрком Тубулцем та мешканцем Мильців Оксютюю і його синами Семеном і Остапом, у випадку порушення якоюсь із сторін мирової угоди, «тен каждый попадет за неповстягливост его до шкатулы войсковой таляров ста, а на вряд меский Полтавский таляров десят»³².

Крім судового полагодження конфліктів, широко послуговувались і практиками позасудового поєднання конфліктуючих сторін. Традиції так званих полюбовних, або приятельських, судів були глибоко вкорінені у звичаєвих практиках, увійшли у норми Литовських статутів, і ними широко послуговувався шляхетський загал Великого князівства Литовського і Корони Польської, піклуючись, з одного боку, гарантуванням недоторканості власності «поштивості», а з іншого — зменшуючи фінансові витрати під час судових дій та унеможливаючи довготривалу судову тяганину.

У випадку, коли сторони дійшли «угоди і вічного прощенія» самостійно, функції міського уряду зводились лише до фіксації цього факту, а відповідне судове мито, так звана змирщина, та судові накладі не стягувались. Натомість зберігався інститут заруки на випадок порушення досягнутої мирової. Свідченням цьому є «зарука» про примирення поміж братами Речиченками, вписана до актових книг 26 липня 1671 р. У відповідності з нею, «рожоні брати» Юрко і Іван Речиченки зобов'язувались, якщо хтось з них «насідати в перехвалках, в бою, в посварах вщати, теди безотпустне попадет у вину пну полковнику Пултавскому сто таляров, а на вряд меский десят таляров»³³.

У червні 1670 р. в актові книги було вписано «угоду і вічне прощеніє», досягнуте в конфлікті між колишнім городовим отаманом Манцем Федоровичем та діючим полковим осавулом Артюхом Василевичем. Суть конфлікту полягала в тому, що останній «под час пняий неохоти, а ні теж през який ли

---

³⁰ Там же. — С. 102.

³¹ *Левицкий О.* Очерки народной жизни Малороссии во второй половине XVII ст. — С. 264

³² *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века.* — Вып. I. — С. 160.

³³ Там же. — Вып. II. — С. 112–113.

колвек ренкор злий, але і овшем с пригоди, образил Манца на члонку, обтявши шаблею руку правую по локті». Зважаючи на прохання товариства, постраждалий, хоч і «прискорбіти», все ж погодився в «вічне в препомнене пусти». Під час виголошення прощення Артюх дав постраждалому 20 коп. грошей, і сторони домовились під загрозою сплати вини до «шкатули войскової» у 100 талярів більше не піднімати цієї справи. Заборона поширювалась також і на «Манцевих приятелюй, близьких и далных». Набагато більшими були розміри заруки, встановленої при укладенні мирової угоди та «прощення добровольного» поміж полтавськими мешканками Пелагесю Яковихою та Педорою Грицихою у липні 1688 р. Як видно з матеріалів актового запису, мирова угода була досягнута сторонами без допомоги суду, тим не менше, розміри встановленої заруки були досить значними: у разі порушення мирової, навіть за «найменшій ущипливій слова», винна сторона мала б сплатити «до скарбу воскового тисячу золотих, а особливо пану полковникови полтавському сто таляров»³⁴.

На стадії представлення доказів одним із способів підтвердження правдивості слів сторони судової тяжби використовували так звану «выкидщину» («видкичину»), або заклад. Суть процедури полягала в тому, що одна із сторін, бажаючи спростувати докази контрагента чи наголосити на правдивості власних показів, як запоруку своєї невинності могла задекларувати певну суму грошей (могло йтися також і про готовність виставити на заставу своє здоров'я чи, як крайній вияв, навіть життя).

У судах Гетьманату у випадку застосування грошової або майнової «викидщини» та наступного доведення неправдивості слів «викидщика» задеклароване раніше майно чи кошти йшли на користь суду або адміністрації. Зокрема, у справі від 26 лютого 1670 р. про крадіжку збіжжя Федором Баклійським у Васька Сівака постраждалий «выкидалися з десяти таляров» і після винесення сприятливого для нього приговору суму закладу мав покрити засуджений додатково до суми «вини врядової» — «належнуну вину врядову з выдкищиною»³⁵.

У тому випадку, коли сторона, яка програла тяжбу, не мала змоги покрити суму «викидщини» монетою, з неї стягували встановлений судом натуральний еквівалент. Зокрема, 12 червня 1684 р. Диканьський сотенний суд розглядав справу про потрапу проса в місцевого жителя Павла Плющенка, котрий, доводячи правдивість свого позову, «выкыдался з десяти талерей» з обвинуваченим ним Логвином. Після того, як суд визнав останнього винним, місцева адміністрація відібрала у нього «за тую выкидщину» корову з телям, яку диканьський отаман відправив до двору полковника³⁶.

---

³⁴ *Левицкий О.* Очерки народной жизни Малороссии во второй половине XVII ст. — С. 262.

³⁵ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — С. 182.

³⁶ НБУВ. ІР. — Ф. I. — № 55257. — Арк. 19.

«Поглядаючи на стародавню небожчика пана полковника услугу». Пожалування полковницьких вдів

Заслуги старшин на полковницькому уряді були підставою для гарантування майнових прав їхніх дружин і вдів. Останнє фігурувало практично у всіх козацьких вимогах, які адресувались владі Речі Посполитої ще від початку XVII ст., а з його середини міцно вкоренилося в традицію державного життя Гетьманату. Отож, наприклад, по смерті колишнього ніжинського полковника Якова Жураковського гетьман Мазепа 1704 р. видає універсал «овдовелой жене его Марии Жураковской с оставшимися сыновьями» на право володіння в Глухівській сотні Ніжинського полку с. Щебри, а також Великою Слободою і Малою Слобідкою. Так само й по смерті сина Якова Жураковського Лук'яна, котрий упродовж 1708–1718 років, як і батько, обіймав уряд ніжинського полковника, гетьман закріпив за вдовою останнього маєтності померлого чоловіка, які тепер уже включали в себе села Володькову Дівицю, Круничполь, Сваричовку, Вишневку, Максимівку, Рожновку, Безугловку, Липов Рог і Перевод.

В окремих випадках захист майнових прав вдів мав місце навіть тоді, коли останні по смерті чоловіків устигли побувати в шлюбі за «зрадниками», як це сталося у випадку з вдовою широко знаного за участь у визвольній боротьбі середини XVII ст. чернігівського полковника Мартина Небаби, котрий загинув ще в 1651 р. у битві під Ріпками. Тринадцять літ по тому, 8 березня 1664 р. гетьман Брюховецький видав оборонний універсал вдові та дітям колишнього чернігівського полковника. Потреба ж у виданні оборонного універсалу з'явилась у зв'язку з тим, що другий чоловік вдови по Мартину Небабі, якийсь «изменник Курбацкій», під час приходу коронної армії на Лівобережжя в 1663–1664 рр. перейшов на бік короля й незабаром зустрів свою смерть, поставивши тим самим під питання майнові права його спадкоємців у Борзні та Шаповалівці. Універсал гетьмана гласив: «Поглядаючи ми на стародавню небожчика пана Мартина Небабу, полковника черниговского, у Войску Запорожском услугу, которую на пляцу военном, смертю од неприятелей поднятою, запечатовал, малжонці его позосталой и тепер повторе свежо овдовелой, и дітям его осиротилим даем сей універсал наш оборонній, абы помененная пани Небабиная з деточками своими в домах своих, млинах, хуторах, полях, сіножатях и грунтах наименшее кривди, трудности не поносила, бо ежели вторій муж Курбацкій зменил, однак треба бачене на прав першого малжонства міти».³⁷

Подібний випадок фіксується в джерелах і щодо спадку колишнього гадяцького полковника Степана Трошинського. Коли восени 1708 р. гетьман Мазепа перейшов на бік шведського короля Карла XII, Трошинський не

---

³⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.–Львів, 2004. — С. 315.

наслідував йому, проте «за родство» з регіментарем був усунутий з полковництва і дожив віку в маєтку в с. Ручки. А по його смерті в 1716 р. Скоропадський, «респектуючи на вдівство паней Марії Стефановой Трощинской», закріпив за нею «для wsparтя вдовиного ей господарства, большею часть прежнего ей ж села Ручок»³⁸.

З виданих Генеральною військовою канцелярією гетьманських універсалів далеко не завжди можна встановити, якими саме маєтностями — спадковими чи ранговими — регіментарі дозволяють користуватись удовам полковників. Однак універсал наказного гетьмана Павла Полуботка від 23 листопада 1722 р. про надання у володіння вдові полтавського полковника Івана Черняка Ірині Стефанівні містечка Решетилівки недвозначно вказує, що в цьому випадку мова йшла саме про рангову маєтність: «иж просила нас ее милость пані Ирина Стефановна Иванова Черняковая, полковникова полтавская, (которой муж на монаршой імперторского пресвітлого величества службі тепер свое окончил житие:) о такой респект, дабы свободно было оной містечком Решетиловкою, до полковничего уряду належним, владіти»³⁹. Полуботок не побачив перепон, аби те «прошеніе за слушное принявши», виявити такий «респект» вдові полтавського полковника, щоб передати їй маєтність, що надавалась очільникам полку «на ранг», тобто в тимчасове користування, за умови їхнього перебування на полковницькому уряді. Видаючи універсал, Полуботок наказував полковій старшині Полтавського полку та «барзей пану сотнику решетиловскому зо всеб атаманею тамошнею», аби вони «в том владеніи помянутого містечка оной жадной не чинили перепоны»⁴⁰.

Перелік аналогічних уставодавчих ініціатив гетьманських урядів щодо захисту майнових прав полковницьких вдів можна істотно розширити. Як власне і перелік випадків збереження за вдовою права і по смерті чоловіка користатись послугами полковницьких курінних козаків, «дворян».

**«Дом его в домовых потребах и во всегдашних
для принятия людей расходах не может быти
удовольствован». Джерела і масштаби інших
матеріальних вигод**

Яким чином і в яких межах можна було конвертувати перебування на полковницькому уряді в цілком конкретну — і, варто зауважити, доволі значну — матеріальну вигоду, наочно демонструє випадок, що мав місце наприкінці 1680-х років із лубенським полковником Леонтієм Свічкою. На

³⁸ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Трощинские // Киевская старина. — 1888. — Т. 23. — № 11. — Отд. 1. — С. 372.

³⁹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). — К., 2008. — С. 195.

⁴⁰ Там само.

полковництво Свічка зійшов в 1688 р. і вже наступного року, скориставшись напруженістю у стосунках гетьмана Мазепи та переяславського полковника Леонтія Полуботка, добився від регіментаря повернення до складу Пирятинської сотні Лубенського полку земель поблизу Сухої Оржиці, якими перед тим незаконно заволодів Полуботок. А платою вдячних жителів Пирятинської сотні своєму полковнику за його «благодіяння» стало піднесення саме цих земель у подарунок. Незабаром на цих ґрунтах, а також землях, отриманих роком раніше від гетьмана Мазепи, Свічка заснував низку сіл і хуторів⁴¹.

Наскільки значними могли бути земельні набутки полковника за роки його старшинства в полку, добре видно і з історії очільника Стародубського полку Михайла Миклашевського. Перебравшись на Лівобережжя з правого берега Дніпра десь наприкінці 1660-х років і розпочавши службу при дворі гетьмана Дем'яна Ігнатовича в ранзі «дворянина», Миклашевський отримав своє перше село — Зазірки — в Глухівській сотні в грудні 1671 р. У 1687 і 1688 рр., вже будучи генеральним осавулом, долучив до нього за універсалом гетьмана Мазепи села Кочергин і Волокитин. А отримавши в 1690 р. уряд стародубського полковника, Миклашевський за наступних п'ятнадцять років нажив стільки земельних угідь і майна, що його багатству, за переказами, почав заздрити сам гетьман Мазепа. Так, 1691 р. полковник отримав село Кам'яні Озера (Каменка) та чотири млини на річках Титві, Росусі і Ваблі. У 1693 р. до його маєтностей додаються села Воргон (Воргол) і Поноровка, якими жалує його гетьман, зважаючи на прохання полковника «для вспоможения домовых его потреб», оскільки «дом его в домовых потребах и во всегдашних для принятия людей расходах не может бытии удовольствован». Крім названих сіл, полковник володів селами Нижнім, Дем'янками, Картушиним, Дівовкою, Руховим, Істровкою, Приваловкою, Верхнім Млинком, Будюю Понуровською. Частину з них він отримав як рангові маєтності, інші — «для вспоможения домових його потреб»⁴².

Додатковий прибуток полковнику приносив нагляд за цариною винокуріння та шинкування. Зокрема, саме козацька старшина, користуючись адміністративними можливостями, разом з великими монастирями і магістратами великих міст утримувала у своїх руках прибутковий шинкарський промисел, причому найбільше шинків у полках зосереджувалось саме у руках полковників. Так, наприклад, у Полтавському полку нараховувалось загалом 49 козацьких шинків, з них дев'ять знаходились у містах і селах, що

---

⁴¹ *Стороженко Н.* К истории рода Свечек // Киевская старина. — 1887. — Т. XIX. — № 11. — С. 580–584; Его же. Полуботок или Свечка? (Эпизод из истории малороссийского землевладения второй половины XVII в.) // Киевская старина. — 1890. — Т. XXXI. — № 12. — С. 434–447.

⁴² *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Миклашевские // Киевская старина. — 1882. — Т. 3. — № 8. — С. 247–248.

належали полковнику Василю Кочубею, а, відтак, і відповідні заклади були його власністю. Причому в селі Стасівці Кочубею належали три з чотирьох шинків (один шинок був власністю курінного отамана Ониська Мовчана), в Диканьці — всі п'ять⁴³. Велика кількість шинкових дворів перебувала у власності вдів і синів колишніх полтавських полковників — Черняків і Левенців⁴⁴.

Ще більшою мірою, аніж у Полтавському полку, домінування полковника серед власників шинків спостерігаємо в Миргородському полку. Там, згідно з матеріалами перепису, «Особливим виденієм зревізованим», з числа усіх 39 шинкових дворів Миргородщини аж 11 належали полковнику Апостолу. Вельми прикметним щодо впливу адміністративного ресурсу на розвиток шинкарського промислу, на нашу думку, є й той факт, що на другому місці за кількістю шинкових дворів у Миргородському полку після полковника були очільники найбільших сотень, яким належало 7 шинкових дворів. Ще 7 належало церквам і монастирям, 3 — полковим старшинам і 11 — знатним козакам, козацьким удовам та ін.⁴⁵ Цікаво, що Данило Апостол володів шинками не лише в Миргородському, а й у інших полках, в межах яких знаходились належані йому маєтності. Зокрема, в Глухівській сотні Ніжинського полку (щоправда, вже в часи його перебування на гетьманстві) Апостол володів 6 шинками, а загалом у Гетьманаті йому належало аж 46 таких закладів⁴⁶.

Доволі прибутковим було й ремесло винокуріння, а особливо якщо ним займалася козацька старшина. Адже впливові урядники могли не турбуватися за ринки збуту своєї продукції, оскільки в Гетьманаті отримала поширення практика так званого «накидання питей», коли старшина роздавав своїм підвладним для продажу в шинках або з власних хат виготовлену на його гуральнях горілку. До того ж, накидаючи з примусу свій товар, старшина міг виставляти при цьому відверто завищену ціну. Скарги з приводу таких зловживань владою подавали, зокрема, козаки і посполиті на переяславського полковника Семена Сулиму, котрий щороку накидав залежним від нього полчанам горілки на 40 руб.⁴⁷ Аналогічним чином діяв і лубенський полковник Андрій Маркович, накидаючи лубенським шинкарям і простим людям горілку з своїх гуралень і гуралень своєї сестри і сина та виставляючи при цьому відверто завищену ціну в 20 руб. за куфу⁴⁸. Товариство Стародубського полку оскаржувало неправомірні дії свого пол-

⁴³ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 54335. — Арк. 29 зв., 35 зв. та ін.

⁴⁴ Там само. — Арк. 26 зв., 67, 75 та ін.

⁴⁵ Там само. — № 55257. — Арк. 301–317 зв.

⁴⁶ *Пивоваренко О.А.* Винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 2013. — С. 114.

⁴⁷ Мотыженский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. — К., 1890. — С. 187–188.

⁴⁸ *Мельник Л.Г.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К., 1997. — С. 137.

ковника Лук'яна Жоравки, котрий змушував залежних від себе людей брати в нього для розпродажу горілку за ціною 20 руб. за малу куфу, а коли товар не розходився за такою ціною, продавці були змушені компенсувати полковнику недобрану різницю з власної кишені⁴⁹.

Причому складається враження, що сама практика «накидання питей» не сприймалася тогочасним суспільством як прояв незаконного використання полковниками влади. Проступком вважалось лише відверте завищення обсягів продукції, що передавалась на реалізацію, або ж виставлена на неї несправедлива ціна. Принаймні у 1705 р. полтавський полковник Черняк стверджував, що гетьманська влада дозволяє на законних підставах розподіляти поміж шинкарями полку по три куфи на рік представникам полкової старшини та по дві — сотникам. Сам же регіментар у зазначеному році розпорядився доставити до Полтави 20 куф гетьманської горілки, яку полковник мав по справедливості розподілити на вишинк по всіх полтавських сотнях⁵⁰. Під 1719 р. джерела фіксують згадку про розподіл поміж шинкарями Ніжинського полку на вишинк 10 куф горілки, яка належала генеральному писарю Василю Савичу, причому згадка про цей факт міститься не в оскарженні неправомочних дій генерального старшини, а в офіційній доповіді ніжинського полкового комісара гетьману⁵¹. Однак як відвертий вияв свавілля можна трактувати дії адміністраторів російського генерала фон Вейсбаха, котрі в належному йому селі Дорогинка все того ж Ніжинського полку накидали не лише посполитим, а й козакам по 5-10 кварт горілки за ціною 4 коп. за кожную, причому пропонована кварта містила лише половину звичної міри об'єму, а продукт мав доволі низьку якість. Більше того, управитель генерала, підбадьорений результатами такої сумнівної підприємницької діяльності, наступного року розпорядився збільшити норму накиду з 5–10 кварт до 5–10 відер⁵².

Загалом же, аби уявити розміри прибутків полковників у цій царині, досить буде зауважити, що лише один корчемний двір в селі Михайлівка, що належав чернігівському полковнику Павлу Полуботку, за 1724 р. приніс прибутку в розмірі 117 руб. 33 алтин⁵³. А вдові гетьмана Скоропадського горілчані гроші, зібрані в 1722 р. в Гадяцькому замку, дали прибуток у розмірі 1610 золотих, при цьому ще 5622 золотих числились як борг⁵⁴.

---

⁴⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — К., 1889. — С. 43.

⁵⁰ Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. — К., 1927. — С. 17.

⁵¹ Пивоваренко О.А. Винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні... — С. 114.

⁵² Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою... — С. 15–16.

⁵³ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Т. 4. — Одесса, 1925. — С. 143.

⁵⁴ Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою... — С. 18.

* * *

Загалом же, оцінюючи матеріальні вигоди полковників Війська Запорозького від посідання ними своїх високих урядів, варто підтвердити висновок стосовно того, що саме полковники, а не інша старшина, навіть не генеральні старшини, що входили до складу гетьманського уряду, були найбільш упривілейованою соціальною групою. Таке високе становище полковників обумовлювалось як регламентованими в угодах і визначеними звичаєвим правом привілеями щодо володіння старшинами ранговими землями, млинами, угіддями тощо, так і не прописаними в законі й не верифікованими у звичаєвих нормах можливостями позаекономічного примусу певних груп полчан до виконання різноманітних відробітків на свою користь, а також різноманітних «добровільних» піднесень й учт. Значний легальний заробіток полковникам приносило й управління полком, насамперед головування в полковому судді, а також можливості щодо регулювання на теренах полку процесів винокуріння та шинкування.